

УДК 316.344:379.8**О.С. Голіков**, канд. соціол. наук*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОЗВІЛЛЕВОГО ЧАСУ ЯК ЧИННИКА КОНСТРУЮВАННЯ КУЛЬТУРНОГО КАПІТАЛУ

Статтю присвячено аргументації теоретико-методологічних засад дослідження дозвіллевого часу української молоді як чинника конструювання її культурного капіталу. Аналізується феномен дозвілля, його пов'язаність з нормативно-ціннісними структурами агента і, отже, з тими стратегіями та практиками, за посередництвом яких формується культурний капітал. Формулюється висновок про перспективу дослідження дозвілля як способу диференціації соціального простору, зокрема – як часу конструювання культурного капіталу.

Ключові слова: культурний капітал, дозвілля, дозвіллеві практики, українське студентство.

Сучасний простір нерівностей усе більше стає результатом дії раніше невраховуваних, латентних або незначимих чинників, які сьогодні виходять на перший план не тільки в соціологічних дослідженнях у зв'язку з їх переорієнтацією на активістські підходи, але і в реальному соціокультурному просторі. Безумовно, зберігають (а іноді й розширюють) свою стратифікаційну, диференціаційну значимість традиційні чинники (причому найчастіше вони залишаються базовими в тому сенсі, що без відповідності вимогам цих "фільтрів" не "підключаються" новітні чинники та новітні нерівності: без відповідності мінімальним майновим та культурним цензам такий чинник нерівностей, наприклад, як доступ до Інтернету, просто не "підключається" і агенти конструюють своє уявлення простору без апеляції до нього), але за умови їх "задоволення"¹ соціальний простір диференціюється все більш "тонко", невловимо, складно для його учасників та для його дослідників.

Ця проблема достатньо жорстко пов'язана з проблемою індивідуальної свободи та вільного вибору (що, безумовно, корелює з виборами практик вільного часу). Виявляється, що мірність свободи в умовах капіталізованого² суспільства є явищем залежним: кількість можливих вимірів свободи залежить

¹ Тобто необхідного та достатнього "наповнення".

² Від слова "капітал", а не від слова "капіталізм".

від того, наскільки даний агент "задовольняє" вимоги "фільтрів" соціальних нерівностей. Саме тому "фільтри" соціального простору ми розглядаємо як такі, що будуються не тільки на рівні ресурсних розшарувань, але й на рівні можливісних ансамблів, комплексів шансів тощо. З цієї точки зору вільний час як простір самоконструювання агента³ може бути, з нашої точки зору, показником. Стосовно об'єкта нашого дослідження (студентів українських ВНЗ) – показником того, на який обсяг культурного та соціального капіталу в майбутньому вони можуть розраховувати, які практики вільного часу є поширеними серед української молоді не тільки з точки зору загального розподілу, але й під кутом конструювання її капітального ансамблю. Саме тому наше дослідження є актуальним на онтологічному рівні.

На гносеологічному рівні актуальність нашого дослідження базується на вищевказаній переорієнтації соціологічних досліджень на активістські підходи, що відбувається в сучасності і що неминуче ставить у центр соціологічного розгляду життєві стратегії й соціальні практики, які багато дослідників пропонують "розглядати як одну з форм реалізації соціального механізму трансформації або ті його соціокультурні підстави, що визначають не тільки саму динаміку процесу, але й можливу спрямованість трансформації" [5, с. 259], тобто фактично представити даний мікроконструкт як фактор макропроцесів. Зрозумілим у цьому контексті стає зростаючий епістемологічний інтерес до повсякденних практик, у тому числі й культурного споживання. Нерівності як концепт вибудовуються не тільки на рівні інституціонального аналізу, де вони побутують, закріплюються й легітимізуються, а й на рівні аналізу повсякденних взаємодій. Саме тут здійснюється "запрошення" або "відторгнення" акторів соціальними мережами, відбувається розподіл (не)матеріальних цінностей (дефіцитарність яких, власне, породжує нерівність). Це здійснюється так, що більшість "незапрошених" навіть не здогадуються про свою дискримінованість (що призводить до подальшого поглиблення розриву між групами в культурних стратегіях: "Навіть у неділю науковці витрачають від 2,5 до 3 із лишком годин на дослідження, читання літератури за фахом" [6, с. 145] – приклад поєднання подальших стратегій розширення культурного капіталу й габітуалізованих установок: "З кожним рівнем освіти посилюється й рівень культурної ізоляції представників окремих верств, збільшується обсяг нематеріальних культурних цінностей, до яких вони не залучаються й, швидше за все, не залучаться вже ніколи. Аморальність цієї ситуації підсилюється й тим, що найчастіше більшість представників цих соціальних груп навіть не здогадуються про таку свою "ущербність" [4, с. 99–100]. Так система освіти легітимізує й закріплює функцію культурних стратегій: "Прямий вплив (системи освіти – А.Г.) полягає у формуванні й розвитку певних споживчих установок й орієнтацій" [2, с. 109].

³ Що коливається від примітивного "вбивства часу" до часу професійного самовдосконалення.

Метою нашої роботи буде концептуалізація дозвіллевого часу як чинника конструювання культурного капіталу сучасного українського студентства.

Теоретико-методологічною базою нашої роботи на парадигмальному рівні є комплекс напрацювань П'єра Бурдьє, діяльнісно-структурної парадигми (Т.І. Заславська, О.Д. Куценко) та феноменологічної соціології знання (П. Бергер та Т. Лукман). На концептуальному ж рівні ми спираємось на теорію практик, ціннісний підхід, а також ряд досліджень вільного часу як соціального, психологічного, культурного, економічного тощо феномену.

Емпіричну базу статті становлять результати міжнародних та всеукраїнських соціологічних досліджень "Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства", проведеного кафедрою соціології ХНУ ім. В.Н. Каразіна⁴, "Вища освіта як фактор соціоструктурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств"⁵ та "Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації"⁶ (науковий керівник проєктів – проф. Л.Г. Сокур'янська).

Зв'язок дозвіллевих практик з рівнем освіченості, капіталізованості, статусності агента є давно досліджуваним у соціології⁷. Зокрема, ще за радянських часів соціологи харківської школи⁸ [1] вказували, що високий рівень загальної культури підсилює професійні якості фахівця (тобто, говорячи "капітальною" термінологією, ансамбль капіталів є взаємозалежним), а такі способи використання особистого часу, як читання літератури за фахом, науково-дослідна і дозвіллево-творча робота "є найбільш помітною особливістю науково-технічної й невиробничої інтелігенції" [6, с. 142]. Навіть з огляду на радянський соціокультурний контекст, даний висновок можна інтерпретувати лише як природне накопичення й структурування капіталів, прагнення до чого логічно закладається в габітус висококапіталізованих акторів самою системою освіти, і, отже, як ту властивість капіталу, яку ми в своїх попередніх дослідженнях концептуалізували як кумулятивність капіталу. Саме виходячи із цих положень капітального аналізу, ми пропонуємо досліджувати культурні стратегії й культурне споживання, а також дозвілля й вільний час як індикатори й одночасно фактори соціокультурних нерівностей.

Вивчення дозвіллевих практик увійшло в поле зору соціологів в XIX ст., з досліджень К. Маркса, що розрізняв дозвілля (як один зі структурних елементів вільного часу) і так звану "піднесену діяльність", до якої зазвичай до-

⁴ 2008–2009, N=3058, за репрезентативною вибіркою для України; у Білорусі N=939; у Росії N=720 (вбірка по Росії не репрезентативна).

⁵ 2005–2007 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 3057 студентів ВНЗ України.

⁶ 2002–2004 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 1972 студенти 19 ВНЗ України.

⁷ Ще починаючи з веберівського розуміння статусу, до якого включались не тільки економічні чи політичні елементи, та вебленівської "теорії бездіяльного (дозвільного) класу".

⁸ Під харківською школою соціології в дослідженні професіоналів ми розуміємо школу, що виникла та розвинулась в Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна (тоді – Харківському державному університеті ім. М. Горького) під керівництвом проф. О.О. Якуби.

слідники відносять самоосвіту, науково-технічну, художню, суспільну діяльність, що протиставляються дозвіллевим практикам читання, відвідування театрів, музеїв, бібліотек, іграм, прогулянкам, фізкультурі. Принципова різниця в тому, що під час дозвіллевих практик відбувається споживання культурних цінностей, під час "піднесеної діяльності" – створення.

Саме споживання дослідники пропонують ділити на пасивне (телепередачі, читання розважальної літератури, прийом гостей), активне (театри, виставки, туристичні походи) і цілеспрямовано активне (захоплення, спорт, колекціонування). При цьому види діяльності, які "стосуються пасивного споживання, не передбачають розвитку" [3, с. 39]. Ця теза є дискусійною, оскільки різні види культурного споживання (в тому числі й у сфері телебачення або читання) вимагають різного ансамблю капіталів, і питання лише в обсязі, якості й векторі капіталів.

У соціологічному дискурсі для характеристики культурних стратегій (у тому числі й культурного споживання) був запропонований і термін "культура вільного часу" як сукупності "видів діяльності у вільні години, які характеризуються певними пропорціями, зв'язками між ними та ритмом, ставленням людини до цієї діяльності, яка передбачає гармонійне поєднання відпочинку, споживання культурних цінностей та їх створення на основі вільного вибору людини" [3, с. 39]. Це визначення відрізняється високим ступенем контroversійності (зокрема, ми можемо правомірно поставити під питання визначення культури через види діяльності. Швидше, мова йде про специфіку, якісні стани та якісні характеристики цих видів діяльності), однак для нас важливішою є друга частина визначення, яка, власне, є підходом до операціоналізації.

Близькою є категорія "естетичної культури", емпірично операціоналізована в дослідженнях харківської школи, яка у своїх дослідженнях виділила три модальних групи студентів за рівнем естетичної культури: "1) студенти з недостатньою естетичною культурою – не проявляють інтересу до естетичної діяльності, мають слабкі знання в галузі мистецтва, культури; 2) студенти середнього рівня – володіють знаннями в галузі мистецтва, але сприймають його як споживачі; 3) студенти з високою естетичною культурою – мають глибокі знання в галузі мистецтва, культури, схильні до творчої діяльності й займаються нею" [1, с. 244]. Це припускає, що "нижчі рівні" естетичної культури не мають певних схем сприйняття, оцінювання й дії і, отже, що різні "рівні естетичної культури" характеризуються з точки зору капітального аналізу різноякісним наповненням⁹.

За умов сучасності з її інституціоналізацією і поширенням масової культури ця ситуація змінюється, адже масова культура розрахована на масового споживача, і її споживання не вимагає напруженого, екзистенційно зану-

⁹ Безумовно, запропоноване нами порівняння двох концептів ("культура вільного часу" та "естетична культура") проведене дещо за різними ознаками (визначення та операціоналізація, відповідно), однак в обох випадках ми взяли граничні, найвищі теоретико-концептуальні досягнення.

реного мислення, а призначення масових фільмів та книжок – задовольнити найпримітивніші людські запити, жадобу до швидкого емоційного задоволення, створити ілюзію причетності. За останні двадцять років з'явилися (ринково затребувані) дозвіллі практики, які соціологи у своїх дослідженнях зобов'язані враховувати як спосіб конструювання культурного капіталу¹⁰ і мають дати їм гносеологічну оцінку за такими показниками, як якість конструйованого капіталу, обсяг і перспективи подальшої культуркапіталізації (що ми позначаємо як "вектор капіталу" і що складається з "обсягу" та "якості" культурного капіталу – величини та спрямованості вектора).

При цьому в соціології негласним консенсусом проходить думка, що прагнення до різнорівневих дозвіллевих практик великою мірою залежить від власного культурного рівня людини, який, у свою чергу, є результатом відповідних цьому культурному рівню освіти та виховання. Приклади цього соціологами наводяться множинні: класичними є приклади занять (розваги, відвідування друзів, танцювальних вечорів, кафе, ресторанів, спортивних видовищ, прослуховування й перегляд спортивних передач, гра в шахи, доміно, карти), які "негативно корелюють із такими способами проведення вільного часу, як науково-дослідна робота, художня творчість, заняття спортом" [6, с. 151]. Тим самим дослідники, що не користувалися категоріальним апаратом капітального підходу, навели ілюстрацію нееквівалентності різних культуркапітальних практик та стратегій. Більше того, фіксується істотний розрив між структурою інтересів фахівців і структурою їх діяльності в контексті дозвіллевих практик. Тим самим ще 20 років тому у вітчизняному дискурсі була запропонована ідея нееквівалентності схем оцінювання й схем дії.

Важливим питанням залишаються умови, за яких може реалізуватися певна культурна стратегія, що є ідентифікатором актора в його статусному вимірі. Найчастіше вказуються наявність об'єктивних і суб'єктивних умов (економічного капіталу, адекватного культурним схемам сприйняття особистості, і необхідних, інкорпорованих у схеми сприйняття, оцінювання й дії, установок на дані конкретні практики): "Однією з суб'єктивних умов для розвитку культури вільного часу індивіда є наявність вільних коштів. Цього, звичайно, недостатньо. Необхідне також бажання задовольняти ті чи інші потреби й, взагалі, бажання витратити гроші на вільний час" [1, с. 42]. Це підтверджується іншими дослідженнями, в яких проводиться думка, що процес самовизначення в матеріальному споживанні здійснюється через формування матеріально-речового середовища життєдіяльності [2]. Культурне споживання виявляється стратифікаційним ідентифікатором, не тільки вимагаючи специфічних габітуалізованих структур, але й матеріального забезпечення цих структур мінімально необхідним рівнем економічного капіталу. Фактори, що сприяють релевантній схемам сприйняття дозвіллевій діяльності (а саме рі-

¹⁰ У тому числі й тому, що вони потребують часу, що міг би бути витраченим на його конструювання.

вень матеріального становища, схеми сприйняття, наявність вільного часу), можна номінувати як елементи акторної повсякденності, які ми пропонуємо розглядати як стратифікатори мікрорівня.

У західній соціології концепт культурного капіталу конститується через свою дослідницьку операціоналізацію в культурних смаках. Так, у бурдєвістській традиції, якій є близьким пафос розвінчання соціальних ідеалів і цінностей, культура вищого класу розглядається як еталонна для суспільства культура. Домінуючі групи можуть використати свої культурні смаки, щоб указати на соціальний статус і підтримувати свої переваги в різних полях. Смаки тут працюють як пристрій для розрізнення себе серед соціальних груп і як інструмент інтеграції класу. П. Бурдє також припускає, що культурна перевага може сигналізувати про рівень смаку.

Його де в чому опонент, американський соціолог Річард А. Петерсон бере під сумнів універсальність повного ізоморфізму між професійною й культурною ієрархіями. Наприклад, у дослідженні дозвіллевих занять й музичних переважень Р. Петерсон виявив, що в США люди більш високого статусу споживають набагато більшу розмаїтість жанрів мистецтва й варіацій дозвілля, аніж у нижчих стратах. Він доходить до парадоксального висновку, що групи вищого класу ймовірніше віддадуть перевагу неелітарному жанру, аніж споживачі в нижчій страті. Високостатусні актори – не культурні "сноби", а культурні "універсальні/всєдні споживачі" (omnivores) [7]. Озброєні знанням про широкий діапазон жанрів, високостатусні "всєдні споживачі" успішно діють по багатьох напрямках. "Всєдних" від "елективних споживачів" відрізняють не відмінні смаки, а готовність контактувати з більш широким набором жанрів.

Культурний капітал може осмислюватися як певний культурний смак або культурний репертуар. Отже, культурна нерівність може виявитися або в "ієрархії смаків", або в "ієрархії знання". У дослідженнях соціального диференціювання в читацьких практиках у західній соціології застосовується мультикаузальна модель, щоб оцінити детермінанти культурної нерівності.

У світлі вивчення впливу освіти на культурний капітал освіта виявляється ледве чи не найбільш впливовим фактором диференціювання серед усіх пояснюючих змінних у дослідженнях як П. Бурдє, так і Ж.-К. Пассерона, будучи потужним детермінантом культурного смаку й споживання, причому, на їх думку, класові інтереси явно маркують дієвість освіти.

У західній соціології загальним місцем став постулат, що культурний поділ між елітними та неелітними класами ясно виражається, дивимося ми на звички читання взагалі чи на переваги в літературному читанні у вузькому вимірі. Формування культурного капіталу через культурні практики є важливим напрямом досліджень соціології соціальної стратифікації. Знову й знову ці дослідження приходять до тих же висновків: незважаючи на збільшення термінів навчання для всіх дітей, освітні нерівності продовжують бути "орієнтованими" на верхні верстви населення, й цей розрив між привілейованими й дискримінованими стратами навіть розширюється [10].

Виходячи з тези, що культурний капітал виражається у формі різноманітних знань і в певному виборі культурного споживання (причому і знання, і можливості вибору нерівно розподілені між соціальними класами), західні соціологи висувують гіпотезу, що володіння культурним капіталом може бути вартісним ресурсом у визначенні й кристалізації класової межі в сучасному гібридному, швидкозмінному суспільстві [8]. Розходження в культурному смаку щодо таких деталей, як перевага в одязі, дозвіллі, музиці, читанні, може показати соціальний стан і зміцнити/відтворити вже існуючу соціальну структуру.

З огляду на українську соціокультурну специфіку, ми пропонуємо розглядати культурну перевагу й споживання не як конститутивні, але як атрибутивні підстави диференціації: соціальна група може мати умови існування (і, отже, досвід), відмінні від інших. І саме ці умови існування ("буття", за Марксом) стають конститутивними підставами диференціації, а культурні переваги та споживання виникають лише під їх впливом.

Демографічні ознаки (вік, когорта) на індивідуальному рівні можуть також діяти незалежно від класу, і їхній вплив може змінитися протягом життя людини. З одного боку, люди можуть збільшити обсяги своїх знань про різні культурні шари, оскільки вони конвертують все більший і більший обсяг свого часу в свій капітальний ансамбль (ефект віку). З іншого боку, кожне покоління може мати свою помітну культурну перевагу (ефект когорти). Зміна в кількості років формальної освіти також може визначити культурні відмінності незалежно від професійної групи. Освіта не тільки дозволяє людям накопичувати культурно значиме знання, але також і підвищує "культурність" естетичного виміру схем оцінювання.

У європейському науковому дискурсі зафіксовані дві ключові тенденції: "Першою тенденцією є зниження статусу акторів з меншим обсягом легкоконвертованого капіталу на такий рівень, де вони продовжать бути "зайнятими" на цих низькостатусних позиціях. Друга тенденція діє як інструмент для більш привілейованих груп, щоб підтримати або розширити доступний для них обсяг капіталу. Це було можливо в разі доступу до безлічі академічних робочих місць" [9]. Соціальне походження усе ще грає одну із ключових ролей у процесі досягнення того чи іншого соціального статусу.

Ця ситуація не зовсім релевантна Україні з її нестабільною стратифікаційною системою, зі збереженими з радянських часів структурами (соціо)культурних нерівностей, тому дані напрацювання ми можемо застосовувати лише в обмеженому обсязі.

Саме тому в подальшому дослідженні ми вирішили, по-перше, підходячи з позицій апріорної класифікації дозвіллевих практик (що наведена вище) на споживання (що, у свою чергу, класифікується на пасивне, активне та цілеспрямовано активне) та "піднесену діяльність", проаналізувати дозвіллеві практики українського студентства та останні тенденції в них (див. табл. 1), а також спробувати виявити місце такого латентного чинника, як культурний

капітал (див. табл. 2–3), звернувши особливу увагу на факторну структуру дозвілля української молоді.

Таблиця 1

Динаміка дозвіллевих практик української студентської молоді
(у %, за самооцінками респондентів, за даними досліджень з 2000 по 2009 рр.,
де 5 – максимальна оцінка частоти звертання до дозвіллевих практик,
1 – мінімальна)

№ №	Види занять у вільний час	Хвили дослідження		
		2000– 2001	2005– 2007	2008– 2009
1	Зустрічі з друзями, коханою людиною	4,213	4,279	4,217
2	Прослуховування музичних записів	4,255	4,396	4,172
3	Просто відпочинок (полежати, посидіти, нічого не роблячи)	3,745	3,973	4,049
4	Прогулянки містом	3,727	3,927	3,979
5	Перегляд телевізійних передач	4,201	4,169	3,955
6	Відвідування Internet-сайтів, спілкування в Internet	2,304	2,843	3,825
7	Спорт і спортивні ігри	2,945	3,067	3,212
8	Фізкультурно-оздоровчі заняття	2,854	2,985	3,138
9	Комп'ютерні ігри	2,575	2,958	3,134
10	Читання художньої літератури	3,448	3,111	3,120
11	Читання газет, часописів	3,635	3,184	3,021
12	Відвідування кафе, барів	2,778	3,012	2,925
13	Вийзди за місто, "на природу"	-	-	2,854
14	Відвідування нічних клубів, дискотек	2,396	2,499	2,649
15	Відвідування кінотеатрів	2,221	2,511	2,568
16	Відвідування театрів, художніх виставок, музеїв	2,005	2,098	2,281
17	Гра в карти	2,397	2,204	2,279
18	Відвідування спортивних видовищ	1,792	2,008	2,225
19	Відвідування церкви, богослужінь	1,884	1,938	2,170
20	Гра в більярд	1,759	1,939	2,038
21	Художня творчість: гра на музичних інструментах, малювання тощо	1,817	1,874	2,013
22	Подорожі Україною	-	-	2,012
23	Участь у художній самодіяльності	1,357	1,580	1,998
24	Аматорські заняття: колекціонування, фотографія тощо	1,814	1,782	1,985
25	Відвідування концертів класичної та сучасної музики	1,687	1,777	1,940
26	Гра в шашки, шахи	1,699	1,706	1,892
27	Технічна творчість: конструювання, моделювання тощо	1,514	1,594	1,671
28	Участь у молодіжних групах, об'єднаннях (толкієністів, байкерів тощо)	-	1,384	1,656
29	Подорожі за кордон	-	-	1,522

*Оцінити інтенсивність власних занять деякими видами дозвілля в попередніх дослідженнях респондентам не було запропоновано.

По-перше, ми маємо з тривогою констатувати зростання затребуваності в повсякденності українських студентів стратегій дозвілля, що спрямовані проти культурного капіталу (або, як ми їх позначали в попередніх дослідженнях, субститутів культурного капіталу). Звертаємо увагу на динаміку таких практик дозвілля, як відпочинок, прогулянки, комп'ютерні ігри, відвідування кафе та барів, виїзди на природу та походи до нічних клубів – усього 7 з 14 найбільш поширених дозвіллевих практик. Натомість акцент у дозвіллі зроблено на розвиток соціального капіталу (чому відповідає висока активність студентів в реалізації найбільш затребуваної дозвіллевої практики – зустрічей з друзями та коханими, а також спілкування в Інтернеті, виїзди на місто, відвідування нічних клубів та дискотек – чотири з 14 найбільш поширених дозвіллевих практик). Зайвою ілюстрацією цього ми вважаємо падіння за період спостереження затребуваності стратегій дозвілля, пов'язаних з культурним капіталом, а саме: прослуховування музичних записів поступилося своїм першим місцем (і перейшло на друге), читання художньої літератури впало з 7-го на 10-е місце (причому її середня скоротилася з 3,448 до 3,120), читання преси – з 6-го на 11-е (зі скороченням середньої ще більш разючим чином – з 3,635 до 3,021).

Цікавою та важливою тенденцією з точки зору (ре)конструкції капітального ансамблю є те, що так звані "престижні", "сучасні", "демонстративні" види дозвілля (а ми сюди можемо віднести відвідування нічних клубів та дискотек, гра в більярд, поїздки за кордон, почасти відвідування кафе, відвідування кінотеатрів, відвідування спортивних видовищ та аматорські заняття) залишаються поза колом особливих зацікавлень українського студентства (всі вони розташовуються в другому або й третьому десятку, в інтервалі від 2,900 до 2,000), що свідчить про низьку увагу до символічних аспектів як соціального та культурного капіталів, так і до символічного капіталу взагалі.

Падіння (відносне) прослуховування музичних записів можна пояснити, по-перше, зростанням інтернет-практик (наприклад, викликає безумовну проблемність категоризації такий вид дозвілля, як прослуховування музики онлайн – до яких практик це віднести), по-друге – відносним зростанням відвідування концертів (і, отже, "розривом" з практиками отримання культурного капіталу у вигляді традиційних, фіксованих записів та акцент на "ексклюзиві", що є і ринковою тенденцією), причому поза залежністю від якості цього "ексклюзиву". З цієї точки зору постає питання про систематичність, невинуватість, єдність конструйованого культурного капіталу у сфері мистецтва.

Падіння апеляції до телебачення як джерела інформації ми також пов'язуємо з вибухоподібним зростанням використання Інтернет (за період спостереження – на 1,521 бала в середньому, з приблизно 2,3 до 3,8), і в цьому сенсі актуальним стає питання не лише про формування інтернет-

покоління, але й про якість, змістовну наповненість, специфікації його культурного капіталу.

Окремо констатуємо низькі показники того, що ми вище концептуалізували як активне дозвілля (творчі, креативні види дозвілля, які розташувались на 21, 23, 24, 27-й рангових позиціях та в діапазоні середніх значень від 1,6 до 2,0). Це знов-таки непрямо підтверджує нашу думку про зростання споживацького ставлення українського студентства до власного дозвілля, небачення студентами України простору дозвілля як простору конструювання себе.

Взагалі ж слід констатувати наростання інтенсивності та наповненості дозвілля українського студентства, що можна простежити в зростанні багатьох середніх (а сума 25 порівнюваних середніх зростає з 65,022 у 2001 р. до 67,414 у 2006 та 70,456 у 2009 р. – тобто на 8,5% в середньому за 10 років спостереження). Отже, в умовах ринкової економіки наростає і конкуренція між дозвіллевими заняттями. Саме тому ми можемо постулювати, що зростає значимість не тільки узвичаєних, практизованих хобі, але й свідомих виборів самих студентів. У цьому сенсі можна говорити, що культурний капітал є результатом двох факторів:

- габітуалізованих структур (звичок, переваг, смаків), що вивчаються традиційно;

- раціонального вибору ("споживацької поведінки" на "ринку дозвілля") самого агента в умовах зростання багатоманітності вибору дозвілля.

У ході факторного аналізу дозвіллевих практик (див. табл. 2) було виділено шість факторів, сумарна дисперсія яких перевищує 50%, що дозволяє говорити про задовільну пояснювальну силу факторної моделі. При цьому однозначно найважливішим є перший фактор, тоді як п'ять інших є порівнюваними за своєю впливовістю та важливістю.

Таблиця 2

Дисперсія факторів та їх внески в сумарну дисперсію (за результатами факторного аналізу, масив 2009 р., N=3058)

		Фактори					
		1	2	3	4	5	6
1	Дисперсія фактора	7,121	2,278	1,826	1,375	1,298	1,172
2	Внесок фактора в сумарну дисперсію	24,557	7,856	6,296	4,741	4,476	4,041

Факторні навантаження дозвіллевих практик та змістовну інтерпретацію факторів представлено в табл. 3. "Лінією відсікання" нами було обрано 0,4.

Ми пропонуємо виділити та концептуалізувати такі фактори:

1) пошук активного дозвілля та "піднесеної діяльності". Це найбільш впливовий фактор, внесок якого в сумарну дисперсію наближається до 25%. До нього входять усі ті види дозвілля, які вище категоризуються як види активного дозвілля та марксівської "піднесеної діяльності". Трьома основними підгрупами практик, які пов'язані з цим фактором, є відвідування закладів культури, подорожі, творчі види дозвіллевих занять;

2) намагання "повсякденних агентів" "розірвати повсякденність". Агенти часто намагаються хоча б на якийсь час (або вихідні, або вечір, або декілька годин на день) "розірвати повсякденність", вийти з "зачарованого кола" узвичаєних практик "навчання – робота – дім", причому не докладаючи до цього значних інтелектуальних та ресурсних зусиль. Саме це намагання лягає в основу другого з виділених нами факторів, оскільки пов'язані з ним практики не потребують ані вищезазначених зусиль, ані специфічної підготовки часу та простору, являючи собою "повсякденну можливість розірвати повсякденність зусиллями повсякденних агентів";

3) розважальницька ігроманія, яка перманентно в науковій літературі вказується як ледве не головний фактор дозвілля української молоді. Згідно з результатами нашого факторного аналізу, він є лише третім за значимістю фактором, пов'язаним з трьома практиками відвідувань закладів та видовищ та з чотирма ігровими практиками. Симптоматично, що навіть практика гри в шахи та шашки, яку можна було б гіпотетично віднести до ознаки капіталізованого агента, також входить до цього фактора;

4) "спортивність", представлена лише двома практиками – спортом та фізкультурно-оздоровчими заняттями;

5) фактор, який ми умовно можемо позначити як "культурний капітал". У цей фактор увійшли практики читання (преси та художньої літератури) та іншого виду культурного споживання – а саме перегляду телевізійних передач. І хоча в попередніх наших дослідженнях ми вже вказували на проблемність телевізійного перегляду як практики культурного споживання взагалі та як чинника культурного капіталу, зокрема, ми маємо визнати, що в цілому культурний капітал є латентним фактором дозвіллевих практик українського студентства, однак достатньо слабким та ієрархічно далеко не найважливішим;

6) нарешті, шостий фактор ми можемо позначити як "неробницьке споживацтво" або інтенція до нього. Перегляд телевізійних передач, відвідування Інтернет, прослуховування записів, просто неробство – всі ці практики не вимагають ані чітко вибудованої ціннісно-практичної системи, ані стратегічного самоконструювання, ані навіть планування. Ці практики є легкодосяжними, не потребують для їх реалізації спеціальних зусиль або підготовки, є споживацькими за самою своєю природою, а багато в чому – і "неробницькими".

Таблиця 3

Факторні навантаження дозвілєвих практик (за результатами факторного аналізу, масив 2009 року, N=3058, обертання Варімакс, 8 ітерацій)

№ №	Види занять у вільний час	Фактори					
		1	2	3	4	5	6
1	Відвідування кінотеатрів	0,441	0,324	0,274	-0,024	0,026	0,048
2	Відвідування театрів, художніх виставок, музеїв	0,617	0,237	0,051	-0,040	0,220	-0,034
3	Відвідування концертів класичної та сучасної музики	0,687	0,141	0,199	-0,004	0,173	0,073
4	Відвідування церкви, богослужінь	0,462	0,055	0,062	0,025	0,287	0,211
5	Участь у художній самодіяльності	0,650	-0,012	0,031	0,247	0,139	-0,051
6	Художня творчість: гра на музичних інструментах, малювання тощо	0,682	-0,113	-0,038	0,189	0,105	-0,221
7	Технічна творчість: конструювання, моделювання тощо	0,695	-0,096	0,228	0,140	-0,013	-0,018
8	Аматорські заняття: колекціонування, фотографія тощо	0,644	-0,032	0,062	0,147	0,066	-0,230
9	Участь у молодіжних групах, об'єднаннях (толкієністів, байкерів тощо)	0,709	0,035	0,217	0,105	-0,045	-0,049
10	Подорожі за кордон	0,686	0,158	0,296	-0,003	-0,095	0,112
11	Подорожі Україною	0,591	0,255	0,194	0,002	-0,069	0,011
12	Прогулянки містом	0,091	0,592	-0,088	0,157	0,102	-0,163
13	Виїзди за місто, "на природу"	0,300	0,495	0,271	0,091	0,017	0,167
14	Зустрічі з друзями, коханою людиною	-0,036	0,567	-0,004	0,110	0,031	-0,304
15	Відвідування нічних клубів, дискотек	0,146	0,457	0,506	0,113	-0,049	0,093
16	Відвідування спортивних видовищ	0,341	0,179	0,524	0,388	0,012	0,114
17	Гра в шашки, шахи	0,379	-0,159	0,523	0,236	0,196	0,119
18	Відвідування кафе, барів	0,147	0,428	0,447	-0,054	-0,014	-0,230
19	Гра в карти	0,140	0,061	0,704	0,093	0,142	-0,051
20	Гра в більярд	0,277	0,053	0,685	0,116	0,041	0,022
21	Комп'ютерні ігри	0,038	-0,069	0,594	0,009	-0,032	-0,369
22	Спорт і спортивні ігри	0,172	0,129	0,229	0,811	-0,009	-0,041
23	Фізкультурно-оздоровчі заняття	0,152	0,138	0,101	0,835	0,038	-0,078
24	Читання газет, часописів	0,120	0,051	0,165	0,043	0,783	-0,033
25	Читання художньої літератури	0,276	0,046	-0,066	0,014	0,663	-0,041
26	Перегляд телевізійних передач	-0,183	0,116	0,132	-0,027	0,423	-0,428
27	Відвідування Internet-сайтів, спілкування в Internet	0,188	0,100	0,140	0,053	-0,137	-0,680
28	Прослуховування музичних записів	0,064	0,140	-0,080	0,064	0,125	-0,676
29	Просто відпочинок (полежати, посидіти, нічого не роблячи)	-0,108	0,348	0,044	-0,062	0,222	-0,453

Таким чином, в українських соціокультурних умовах виявляється, що зв'язок між культурним капіталом та дозвіллям молоді є далеко не жорстким та не однозначним. З одного боку, культурний капітал є одним з чинників, що

визначають стратегії та практики молодіжного дозвілля (наповнюючи його конкретними діями, цілями, змістами), тоді як дозвілля надає певний простір для конструювання культурного капіталу (причому агенти цим простором, нехай і специфічно, користуються, про що свідчать дослідження залежності дозвіллевих практик від культурного капіталу, операціоналізованого в інституціоналізованому або об'єктивованому станах). З іншого ж, виявляється, що говорити про жорстку модель зв'язку не доводиться. Дозвілля виявляється настільки глибоко вписаним в суспільну модель споживання, культурну модель масової культури, економічну модель ринковості, що культурний капітал під тиском цих макрофакторів "відступає", не щезаючи, але займаючи вузьку нішу. Подальше дослідження дозвілля як чинника культурного капіталу в нашому дослідницькому проекті передбачає дослідження, по-перше, взаємозв'язку різних фрагментів культурного капіталу (інституціоналізованих, об'єктивованих, інкорпорованих) з реалізовуваними дозвіллевими практиками, та, по-друге, з бажаними дозвіллевими практиками. Це дозволить прояснити питання, які саме фрагменти культурного капіталу є найближче локованими до дозвіллевих переваг та практик, чому саме ці зв'язки є тісними, і, отже, яким саме чином дозвілля є чинником соціокультурної диференціації соціального простору у випадку з культурним капіталом.

1. Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность. Социологический аспект / [Е.А.Якуба, В.Л.Арбенина, А.И.Андрющенко и др.] – К. : Вища шк., 1988. – 275 с.
2. *Могильчак Е.Л.* Процесс потребления продуктов культурного потребления и образовательный путь молодежи / Е.Л.Могильчак // Социальные проблемы образования : сб. науч. тр. – Свердловск, 1991. – С. 108–112.
3. *Нельга Т.О.* Культура вільного часу: спроба визначення та умови розвитку в сучасному українському суспільстві / Т.О.Нельга // Укр. соціум. – 2007. – № 5–6. – С. 37–43.
4. *Ніколаєвська А.М.* Нерівність в освіті: пострадянські реалії / А.М.Ніколаєвська // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – 2006. – № 752. – С. 99–107.
5. Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / под ред. О.Д.Куценко ; соредактор С.С. Бабенко. – Х. : Изд. центр ХНУ им. В.Н.Каразина, 2004. – 418 с.
6. Социальная активность специалиста: истоки и механизм формирования (Социологический анализ) : [моногр.] / [под ред. Е.А.Якубы]. – Х. : Изд-во при ХГУ, 1983. – 216 с.
7. *Davis Deborah.* The Uneven Distribution of Cultural Capital (Book Reading in Urban China) [Електронний ресурс] / Deborah Davis, Shaoguang Wang, Bian Yanjie – Режим доступу : http://www.cuhk.edu.hk/gpa/wang_files/Cultural%20Capital.pdf

8. DiMaggio Paul. Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students / Paul DiMaggio // The American Journal of Sociology. – 1982. – Vol. 47. – No 2. – pp. 189–201.
9. Munk Martin D. Social Inequality in the Welfare State. / Martin D.v Munk // Symposium i anvendt statistik. [ed. n. E.Jensen ; P.Linde]. – Okonomisk Institut KU og Danmarks Statistik, 2001. – P. 101–113.
10. Van Zanten Agnes. New Modes of Reproducing Social Inequality in Education: the changing role of parents, teachers, schools and educational policies [Електронний ресурс] / Agnes Van Zanten // European Educational Research Journal. – 2005. – V. 4. – No 2. – Режим доступу : http://www.worldwords.co.uk/pdf/freetoview.asp?j=eerj&vol=4&issue=3&year=2005&article=1_van_Zanten_EERJ_4_3_web

Отримано 14.10.11

А.С. Голиков, канд. соціол. наук

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ
ИССЛЕДОВАНИЯ СВОБОДНОГО ВРЕМЕНИ КАК ФАКТОРА
КОНСТРУИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНОГО КАПИТАЛА

Статья посвящена аргументации теоретико-методологических оснований исследования времени досуга украинской молодёжи как фактора конструирования культурного капитала. Анализируется феноменальность досуга, его связь с нормативно-ценностными структурами агента и, следовательно, со стратегиями и практиками конструирования культурного капитала. Формулируется вывод про перспективу исследования досуга как способа дифференциации социального пространства, в частности – как времени конструирования культурного капитала.

Ключевые слова: культурный капитал, досуг, досуговые практики, украинское студенчество.

Golikov O.S., Cand. of Sociol. Scie.

THEORETICAL AND METODOLOGICAL BASE OF THE RESEARCH
OF FREE TIME AS A FACTOR FOR CONSTRUCTION OF THE CULTURAL
CAPITAL

The article is devoted to theoretical and methodological bases of research of Ukrainian students' leisure as factor of cultural capital's construction. Phenomenon of leisure, its connect with social agents' norms, values, strategies and practices, through which cultural capital is constructed, are being analyzed by author. The conclusion about research perspective of leisure as the way of social space differentiation, particularly – as the way of cultural capital construction, is suggested.

Key words: cultural capital, leisure, leisure practices, Ukrainian students.